

ІСТОРИОГРАФІЯ ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНОГО ПРАВА НА ОСНОВІ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРАВНИКІВ УКРАЇНИ (1991–2017 рр.)

HISTORIOGRAPHY OF STATE ECCLESIASTICAL LAW ON THE BASIS OF RESEARCH STUDIES OF UKRAINIAN LAWYERS (1991–2017)

Білаш О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Стаття присвячена аналізу захищеним в Україні у 1991–2017 рр. дисертаціям на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора юридичних наук із проблематики державно-конфесійного права та державно-церковних відносин. Зроблено спробу характеризувати та вивчити історіографічний процес наукового дослідження сфери правового регулювання державно-церковних відносин в Україні і змістовного наповнення такого комплексного правового інституту, як державно-конфесійне право.

Ключові слова: державно-конфесійне право, державно-церковні відносини, свобода совісті, свобода віросповідання, дисертаційні дослідження, історіографія права.

Статья посвящена анализу защищенных в Украине в 1991–2017 гг. диссертациям на соискание ученых степеней кандидата и доктора юридических наук в сфере государственно-конфессионального права по проблематике государственно-церковных отношений. Сделана попытка характеристики и изучения историографического процесса научного исследования сферы правового регулирования государственно-церковных отношений в Украине и содержательного наполнения такого комплексного правового института, как государственно-конфессиональное право.

Ключевые слова: государственно-конфессиональное право, государственно-церковные отношения, свобода совести, свобода вероисповедания, диссертационные исследования, историография права.

The article deals with the analysis of the defended theses in Ukraine in 1991–2017 for obtaining the scientific degree of the candidate and doctor of legal studies on the issues of State Ecclesiastical Law and state-church relations. The author attempts to characterize and investigate the historiographical process of the scholarly research of the sphere of legal regulation of state and church relations in Ukraine and to enable the meaningful content of such a comprehensive legal institution as State Ecclesiastical Law.

Key words: State Ecclesiastical Law, state and church relations, freedom of conscience, freedom of religion, research studies, historiography of law.

Постановка проблеми. Україна й українське суспільство за останню чверть століття значно змінилися, трансформувалися і навіть не один раз змінили орієнтири свого розвитку. Незважаючи на поширеність думки про секуляризацію суспільства, прагнення людини до високодуховних ідеалів, орієнтація на вищі й абсолютні цінності, віра в Бога є основою світогляду людини, тим більше у християнській державі, якою є Україна. Вплив релігії, а відповідно і церков та релігійних організацій на життя суспільства є цілком закономірним. Релігія утворює певну систему цінностей і норм у суспільстві, впливає на нього і, що важливо, також виконує функцію збереження наявної системи суспільних відносин, а інколи й очолює рушійні сили, змінюючи її. Навіть у сучасному світі релігія продовжує впливати на суспільство і державну владу. Держава не може втручатися у внутрішньо-церковні справи, однак вона конституційно затвердила право на свободу совісті та віросповідання, забезпечує охорону законної діяльності релігійних організацій та захист прав вірян, здійснює їх правову регламентацію та контролює дотримання ними встановлених державою законів. Держава законодавчо встановлює та регулює межі свого втручання у діяльність релігійних організацій (впливу, сприяння та інше), а відтак фор-

мується правовий інститут державно-конфесійного права, головною функцією якого і є регулювання правовідносин у сфері взаємин держави та релігійних організацій. Важливим науковим і практичним завданням є проведення аналізу історіографії наукових досліджень у зазначеній сфері.

Стан дослідження. В Україні проблематиці державно-церковних відносин та їх системному аналізу в юридичному контексті присвячені дисертації цілого ряду вчених у різних галузях права. Кожен із них зробив значний внесок у юридичну науку й освіту, розвиваючи тим самим комплексний правовий інститут державно-конфесійного права. До таких вчених належать В.І. Тимошенко, Ш. Бехруз, В.В. Дудченко, Г.В. Лаврик, Д.В. Лук'янов, О.М. Биков, О.В. Буткевич, В.В. Бедь, С.Я. Лихова, Т.Є. Леоненко, А.І. Дмитрієв, І.М. Луцький, Д.О. Вовк, І.В. Міма, О.П. Мельничук, В.Д. Фучеджі, В.Ф. Піддубна, І.О. Пристінський, В.І. Маркін, М.І. Отрош та інші.

Метою статті є спроба здійснити короткий аналіз дисертаційних досліджень із тематики державно-конфесійного права та державно-церковних відносин. Відповідно, на підставі аналізу провести авторську класифікацію захищених в Україні дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів

доктора та кандидата юридичних наук. І, щоб показати історію вивчення досліджуваної проблематики, візьмемо за основу аналізу хронологічний принцип.

Виклад основного матеріалу. Однією з перших успішно захищених у незалежній Україні дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук із проблематики державно-церковних відносин стала робота А.В. Тарасенка на тему «Кримінальна відповідальність за перешкоджання здійсненню релігійного обряду» [1] зі спеціальності 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; виправно-трудове право», захист якої відбувся 28 червня 1995 р. у м. Харків на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 068.25.02, що діяла при Національній юридичній академії України. Науковим керівником дисертації виступив заслужений діяч науки України, заслужений працівник вищої школи України, професор, академік Академії правових наук України Володимир Володимирович Сташис, а сам автор виніс на захист теоретичні положення про кримінальну відповідальність за перешкоджання здійсненню релігійного обряду. Він обґрунтував безпосередній об'єкт злочину, дослідив внутрішню структуру об'єкта суспільних відносин, що охороняється, та механізм заподіяння шкоди останньому. Автор також заявив про необхідність посилення відповідальності посадових осіб і керівників релігійних організацій за перешкоджання здійсненню релігійного обряду.

У 1997 р. на захист виноситься дисертаційне дослідження І.М. Компанійця «Адміністративно-правове регулювання свободи совісті» [2]. Неординарну тему для своєї дисертації «Держава та церква в період становлення конституційного ладу в США» обрав Б.А. Філатов [3], що успішно захистився у 1997 р. на базі Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. Автор досліджує політико-правові ідеї пуританства і просвітництва, ступінь їх впливу на державне будівництво в США. Він також проаналізував конституційні норми північноамериканських штатів і федерації, що регулюють державно-церковні відносини, провів їх компаративний аналіз. Розкрив проблему розмежування повноважень між штатами і федерацією в питаннях «утворення» релігії і церкви. Дисертація була успішно захищена за спеціальністю 12.00.01 під науковим керівництвом професора О.В. Сурілова.

На жаль, невідомо про захисти дисертацій із проблематики державно-конфесійного права у 1998–2000 рр., але у 2001 р. було захищено історико-правове дослідження Т.М. Федоренко «Вплив християнства на формування правової системи Київської Русі з кінця X по 40-і роки XIII ст.» [4] зі спеціальності 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень». Як зазначила сама авторка, у дисертації досліджується вплив християнства на формування давньоруського права епохи Київської Русі з кінця X по 40-і роки XIII ст. Також висвітлено правові явища, що сформувались під впливом християнства, та соціальні механізми, які забезпечували такий вплив. Розкрито становлення церковної системи права та її взаємодію зі

світською системою права. Визначено процес розвитку церковної юрисдикції та вплив християнства на правосвідомість і правову культуру Київської Русі.

У 2002 р. були захищені відразу три дисертації із проблематики, пов'язаної тим чи іншим чином із державно-конфесійним правом, і всі вони представляли різні галузі права. Знання сьогодні професор і фахівець з історії міжнародного права, міжнародного публічного права, а тоді дисертант О.В. Буткевич захистила у 2002 р. дисертацію на тему «Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період» [5]. У роботі була досліджена природа і сутність походження міжнародного права, його основні особливості у стародавній період. Ольга Буткевич аналізує та визначає переваги і недоліки сучасних теорій та концепцій зародження міжнародного права. У її роботі розкрито характерні риси стародавніх інститутів – міжнародної правосуб'єктності, міжнародного договірної права, міжнародного посольського права, міжнародного торговельного права, міжнародного морського права, – а також законів та звичаїв війни, статусу іноземців, джерел міжнародного права, статусу території тощо і їх генетичний зв'язок із сучасним міжнародним правом. Автор доводить, що стародавнє міжнародне право мало тісний зв'язок із релігійними віруваннями давніх народів. Вказує на важливу роль релігійних джерел регулювання міжнародних відносин та існування нетипових суб'єктів (квазісуб'єктів) міжнародного права (храми, інші релігійні об'єднання). Зазначимо, що у 2009 р. Ольга Буткевич здобула науковий ступінь доктора юридичних наук, успішно захистивши дисертаційне дослідження на тему «Теорія і практика докласичного міжнародного права» [6], що є першим комплексним дослідженням історії міжнародного права докласичного періоду до укладення Вестфальського миру 1648 р. Також були досліджені докласичні міжнародно-правові погляди та їх поділ на напрями (світський, християнсько-католицький, ісламський, погляди позаєвропейських регіонів та інші).

Дисертаційне дослідження О.Д. Форостюка [7], який захистився на початку 2002 р., присвячене аналізу правового регулювання відносин між радянською державою та православною церквою в 1917–1941 рр. на матеріалі Донецького регіону. У його роботі аналізується законодавство про релігію, визначаються особливості його впровадження в Донецькому регіоні. Розкривається роль партійних і державних органів у розв'язанні жорстокої антирелігійної війни, досліджується причетність більшовицького керівництва до розколу православної церкви й розпалювання міжконфесійної ворожнечі. У дослідженні розглядається структура органів, що формували і здійснювали релігійну політику, а також функції їх місцевих підрозділів. Визначаються масштаби й наслідки репресивних заходів уряду проти православних християн.

Ще однією значною подією зазначеного року став захист дисертації «Злочинність у сфері віросповідання та боротьба з нею» М.В. Паляя [8]. Саме згадана

праця стає в Україні першим комплексним дослідженням кримінологічної характеристики злочинності у сфері віросповідання та заходів боротьби з нею. Автор вивчає історію виникнення злочинності у сфері віросповідання, дає кримінологічну характеристику сучасному стану такого виду злочинності та особам, які скоюють злочини у сфері віросповідання.

У 2003 р. успішно захищають свої дисертації зі спеціальності 12.00.01 та здобувають науковий ступінь кандидата юридичних наук такі вчені: С.П. Рабінювич («Права людини у природно-правовій думці неотомізму» [9]), Ю.В. Цветкова («Сфремівська Кормча – джерело права Київської Русі (кінець XI – початок XII ст.)» [10]), Л.В. Ярмол («Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження)» [11]). Важливою подією став захист А.І. Дмитрієвим дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Вестфальський мир 1648 р. і сучасне міжнародне право» [12]. У дисертації був здійснений комплексний аналіз нормативного матеріалу Вестфальського миру 1648 р., висвітлено його значення для процесу становлення в Європі першого в історії людства правового порядку та створення якісно нової конфігурації міжнародного права, що визначається як «вестфальська». А ще, як відомо, саме з укладенням цього мирного договору закінчилася Тридцятилітня війна, католики та протестанти отримали рівні права, відтак, незважаючи на незадоволення цим одних чи інших, була припинена одна з найбільших релігійних воєн у Європі.

Дисертаційне дослідження Г.Л. Сергієнко «Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні» [13] було захищено наприкінці 2004 р. і безпосередньо стосується теоретичних і методологічних аспектів конституційно-правового регулювання відносин держави й об'єднань вірян, їх значення в забезпеченні свободи релігії.

Став багатим на захист дисертаційних досліджень із проблематики державно-церковних відносин 2005 р. В.І. Тимошенко був здобутий ступінь доктора юридичних наук за дисертаційне дослідження на тему «Розвиток юридичних, соціологічних та ідеократичних теорій держави в політико-правовій думці України і Росії кінця XIX – початку XX ст.» [14]. У своїй роботі Віра Тимошенко здійснила комплексний аналіз теоретико-методологічних положень та концептуальних підходів до визначення сутності держави, її завдань, ролі і призначення у суспільстві в юридичних, соціологічних та ідеократичних теоріях держави в політико-правовій думці України і Росії кінця XIX – початку XX ст.

Того ж 2005 р. було захищено чотири дисертації на здобуття ступеня кандидата юридичних наук: Н.О. Горб на тему «Наруга над могилою: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз» [15]; В.М. Малишко на тему «Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання» [16]; С.В. Місевич на тему «Джерела канонічного права

(теоретико-правовий аналіз)» [17] та Ю.Ю. Фисун на тему «Міжнародно-правове регулювання інституту релігійної безпеки» [18].

Кожна зі згаданих дисертацій є значним внеском у правову науку, однак окремо хочеться відзначити працю С.В. Місевича. Мабуть, уперше в українській юридичній науці у пострадянський період на такому рівні була досліджена проблематика саме канонічного права, розкрито поняття джерел канонічного права як зовнішніх форм закріплення нормотворчої волі самостійного релігійного об'єднання, проаналізовано специфіку джерел канонічного права стосовно джерел світського права та інших релігійних правових систем, розглянуто різні види джерел канонічного права: матеріальні, формальні, а також юридична доктрина.

У 2006 р. відбулися захисти дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук Бехруз Шахматулли «Еволюція ісламського права: теоретико-компаративістське дослідження» [19] та Софії Лихової «Злочини проти громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина за Кримінальним кодексом України (теоретико-правове дослідження)» [20]. Дослідження, проведені у зазначених працях, не втратили своєї актуальності та інтересу і до сьогодні та активно використовуються у роботах молодих науковців.

Того самого 2006 р. фахівець із цивільного права В.Д. Фучеджі захищає дисертацію із промовистого назвою «Релігійні організації як суб'єкти цивільного права» та успішно здобуває ступінь кандидата юридичних наук [21]. Окрім теоретичних даних, авторка визначає у своїй праці напрями застосування отриманих результатів для врегулювання правового становища релігійних організацій, формулює рекомендації та пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства і правозастосовчої практики.

В.В. Дудченко у 2007 р. захищає свою працю «Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація» [22] і здобуває ступінь доктора юридичних наук. Дисертант виявляє закономірності виникнення, розвитку, функціонування і тенденції права в інтерпретаціях природно-правової, позитивно-правової, історико-правової, інтегративно-правової шкіл Заходу. Аналізує концепції «належного шляху», «Брахми» і «Дао», які зумовлюють розуміння права і його реалізацію у правохозяйстві Сходу. Також були захищені цього року кандидатські дисертації І.А. Бальжик «Відносини держави і церкви: «симфонія влад» [23], Ю.В. Кривенко «Цивільно-правовий статус релігійних організацій в Україні» [24], М.В. Крумаленко «Правове становище населення на українських землях у XIV – XVI ст.: детермінація релігійною політикою держави» [25], В.М. Панькевич «Кримінальна відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії» [26].

Докторська дисертація Г.В. Лаврик «Правове регулювання свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних організацій у радянській Україні

(1919–1929 рр.)» захищена у 2008 р. та присвячена дослідженню теоретичних і методологічних аспектів формування системи засобів, способів і процедур правового регулювання суспільних відносин у релігійній сфері життєдіяльності людини, його значенню в забезпеченні права на свободу совісті і віросповідання, діяльності релігійних організацій у радянській Україні 1919–1929 рр. Сформульовано пропозиції щодо подальшого закріплення і здійснення визначеного права, вдосконалення чинної редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. № 987-ХІІ, діяльності Державного комітету України у справах національностей та релігій [27].

Захищена у березні 2008 р. кандидатська дисертація Д.О. Вовка «Право і релігія» присвячена вирішенню комплексу теоретичних і практичних проблем співвідношення права та релігії. На підставі авторського розуміння природи вказаних явищ установлюються спільні риси і відмінності права та релігії як форм свідомості й суспільних регуляторів з урахуванням їх генезису, сфери регулювання, лінгвістичних особливостей, формального, функціонального, ціннісного аспектів. Автор розкриває питання взаємодії права і релігії у процесі суспільного регулювання, через протиріччя, що виникають між правовими і релігійними приписами [28].

Цього самого 2008 р. успішно захищені дисертації О.М. Волощенко «Право монастирської земельної власності на Лівобережній Україні (середина XVII – остання чверть XVIII ст.)» [29] та І.В. Міми «Релігійні норми та їх місце у системі соціально-правового регулювання суспільних відносин» [30].

Наступного року були успішно захищені дисертації Г.С. Боровської «Правниче вчення у рефлексії Памфіла Юркевича» [31], С.Є. Галюк «Порівняльно-правова характеристика джерел сучасного мусульманського права» [32], В.Ф. Піддубної «Релігійні організації як суб'єкти цивільних правовідносин» [33], В.М. Сорокун «Міжнародно-правовий захист права на свободу совісті та віросповідання» [34], І.Г. Швидченко «Свобода віросповідання як об'єкт кримінально-правової охорони» [35], С.С. Шестопал «Неотомістський напрям у французькій філософії права: концепція Жака Марітена» [36]. Вікторія Піддубна у зазначеній вище праці розкриває сутність релігійних організацій як учасників цивільного обороту, зміст спеціальної правоздатності релігійних організацій, а саме майнові й немайнові права, які до нього входять (право на найменування, право на здійснення культової і позакультової діяльності, підприємницької діяльності).

Одразу дві дисертації у 2010 році, написані в галузі конституційного права, успішно захищені, а їхні автори – О.А. Альонкін («Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання та гарантії його реалізації в Україні» [37]) та А.В. Ковбан («Конституційно-правова регламентація права людини на свободу світогляду та віросповідання в Україні» [38]) – стають кандидатами юридичних наук. Дисертація Є.О. Ятченко «Речові

права релігійних організацій на майно культового призначення» [39] продовжує вже початі наукові дослідження з вказаної проблематики та пропонує правовий механізм повернення і безоплатної передачі державою майна культового призначення релігійним організаціям, вирішення майнових спорів між ними. Дисертація І.М. Білоус «Особливості розслідування злочинних посягань, вчинених на ґрунті проповідування деструктивних ідеологій чи виконання релігійних обрядів» [40] буде цікавою як теоретикам, так і практикакам, оскільки автор формує пропозиції, спрямовані на вдосконалення діяльності правоохоронних органів у боротьбі зі злочинними посяганнями, які вчинені на ґрунті проповідування деструктивних ідеологій чи виконання релігійних обрядів.

Історико-правове дослідження дисертанта Марії Левчук характеризує церковний суд як один із видів судів у Київській Русі в X – першій половині XIV ст. у трьох основних аспектах: дослідження основних пам'яток, що застосовувались як джерела права; предметна, персональна і територіальна юрисдикція; судоустрій та організаційні засади функціонування церковних судів і здійснення судочинства [41].

Галузь адміністративного права представлена у 2010 р. двома дисертаціями. І.О. Пристінський успішно захищає дослідження на тему «Адміністративно-правовий статус релігійних організацій в Україні» [42]. Серед іншого, дисертант розглянув методологічні засади місця та ролі релігійних організацій серед суб'єктів адміністративного права, проаналізував поняття «релігійна організація» у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі та законодавстві, визначив основні ознаки релігійних організацій, згідно з якими останні вважаються релігійними, запропонував класифікацію релігійних організацій за різними критеріями. П.П. Мінка здобуває ступінь кандидата юридичних наук, захистивши працю «Адміністративно-правове регулювання свободи віросповідання в Україні» [43].

Загальнотеоретичне дослідження проблем релігійного праворозуміння, його генези, формування, періодизації, динаміки, сучасного стану та перспектив розвитку під назвою «Релігійні підходи до праворозуміння: порівняльний аналіз» було успішно захищено у Київському національному університеті внутрішніх справ дисертантом Наталією Штурмак [44].

Особливо цікавою є дисертація М.І. Отрош «Статус Святого Престолу в міжнародному праві» [45]. Робота є комплексним дослідженням історії становлення та розвитку правового статусу Святого Престолу в міжнародному праві у період до укладення Латеранських угод 1929 р. та сучасного правового статусу Святого Престолу в міжнародному праві і форм реалізації його міжнародної правосуб'єктності.

У 2011 р. успішно захищають дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук В.В. Бедь («Право людини на свободу совісті: конституційно-правове регулювання» [46])

та І.М. Луцький («Християнське вчення як світоглядне джерело української держави і права» [47]). Дві кандидатські дисертації захищені зі спеціальності 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень»: «Злочини і покарання у праві Української гетьманської держави 1648–1657 рр.» [48] О.В. Макаренко та «Становлення і розвиток православного канонічного права в Україні» Б.В. Совенко [49].

Продовжує дослідження у галузі конституційного права О.М. Биков й у 2012 р. успішно захищає докторську дисертацію «Конституційно-правове регулювання відносин у сфері реалізації права на свободу віросповідання в Україні» [50], у якій досліджує теоретичні та практичні проблеми конституційно-правового регулювання відносин у сфері реалізації права на свободу віросповідання в Україні. Автор аналізує конституційні та юридичні гарантії реалізації права на свободу віросповідання. Обґрунтовує виділення у правовому регулюванні відносин у сфері реалізації права на свободу віросповідання рівнів та груп (систем) нормативних актів, які регулюють зазначені відносини. Ученим проведено періодизацію релігійних відносин від християнізації Київської Русі до сьогодення.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук В.І. Маркіна «Кримінально-правова охорона свободи віросповідання в Україні» [51] присвячена проблемам кримінально-правової охорони свободи віросповідання в Україні. Також у 2012 р. були захищені роботи Л.В. Машковської «Правовий статус некомерційних суб'єктів господарювання» [52] та К.І. Ревіна «Формування та діяльність духовних судів у Таврійській губернії (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження» [53].

У 2013 р. відбулися успішні захисти дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук таких учених: О.В. Білаша «Кримінальна відповідальність за незаконні дії щодо релігійних споруд або святинь» [54], І.А. Мацелюх «Джерела церковного права державного походження в Україні (X – середина XVII ст.)» [55], В.М. Пастернак «Християнські засади позитивного права: теоретичні аспекти» [56] та С.Б. Цебенко «Права людини у сучасних доктринах православ'я у світлі міжнародних стандартів (загальнотеоретична характеристика)» [57].

Наступного року проблематика кримінальної відповідальності за порушення прав людини була досліджена у дисертації О.С. Островського «Кримінальна відповідальність за порушення права людини на свободу віросповідання за кримінальним правом України» [58].

Значним внеском у розвиток юридичної науки та державно-конфесійного права став захист у 2015 р. Т.Є. Леоненко дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Злочинність на релігійному ґрунті: феномен, детермінація, запобігання» [59]. Роботу Тетяни Лео-

ненко присвячено комплексному кримінально-правовому та кримінологічному дослідженню феномена злочинності на релігійному ґрунті. Автор визначає роль релігії та релігійності як засобів впливу на злочинність, удосконалює методологічний інструментарій дослідження злочинності на релігійному ґрунті, надає загальну характеристику злочинів, скоєних на релігійному ґрунті або пов'язаних із релігією у теорії кримінального права та законодавства про кримінальну відповідальність, визначає кількісно-якісні показники та латентний вимір злочинності на релігійному ґрунті.

Яскравою подією 2016 р. став захист докторської дисертації Д.В. Лук'янова «Релігійно-правові системи світу: порівняльно-правове дослідження» [60]. Автор вивчає релігійні правові системи як окремий феномен, що існує у сучасному світі поряд із національними, субнаціональними, квазінаціональними та міжнародними правовими системами. Дисертантом здійснено теоретичне узагальнення та вирішення наукової проблеми, яка полягає у наданні порівняльно-правової характеристики релігійно-правовим системам світу, а також визначенні їхнього місця на правовій мапі світу та особливостей їх взаємодії з іншими системами.

Серед кандидатських дисертацій, що були захищені у 2016 р., відзначимо також дисертаційні дослідження таких науковців, як К.С. Бабиніна («Кримінальне право України у православному вимірі (стан, динаміка та перспективи)» [61]), М.Т. Гартман («Генезис єврейської правової системи» [62]), М.М. Городній («Загальнотеоретична характеристика процесу акультурації у релігійному типі правових систем» [63]), О.П. Мельничук («Теоретико-правовий аналіз діяльності релігійних організацій у демократичній державі» [64]), А.Ю. Радченко («Правовий статус релігійних об'єднань як інституту громадянського суспільства» [65]).

Висновки. Нами охоплено 11 захищених дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук та 54 захищені дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, що представляють собою майже усі галузі права. Більшість із них захищено з таких спеціальностей: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (30 дисертаційних досліджень); 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» (11 дисертаційних досліджень); 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» (6 дисертаційних досліджень).

Відтак спектр захищених дисертацій є широким, а тематика охоплює майже всі сфери взаємовідносин держави та релігійних організацій, правового регулювання діяльності та ролі церков у суспільстві. Виражений науковий інтерес до проблематики державно-конфесійного права як комплексного правового інституту зумовлений актуальними запитами суспільства, що активно трансформуються в останні десятиліття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тарасенко А.В. Кримінальна відповідальність за заважання здійсненню релігійного обряду: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 1995. 20 с.
2. Компанієць І.М. Адміністративно-правове регулювання свободи совісті: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 1996. 22 с.
3. Філатов Б.А. Держава та церква в період становлення конституційного ладу в США: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 1997.
4. Федоренко Т.М. Вплив християнства на формування правової системи Київської Русі з кінця X по 40-і роки XIII ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2001. 18 с.
5. Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права в стародавній період: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2002. 20 с.
6. Буткевич О.В. Теорія та практика докласичного міжнародного права: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2009. 40 с.
7. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917–1941 рр. (на матеріалі Донецького регіону): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2001. 19 с.
8. Палій М.В. Злочинність у сфері віросповідання та боротьба з нею: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2002.
9. Рабінович С.П. Права людини у природно-правовій думці неотомізму: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2003. 19 с.
10. Цвєткова Ю.В. Єфремівська Кормча – джерело права Київської Русі (кінець XI – початок XII ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2003. 20 с.
11. Ярмол Л.В. Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2003. 19 с.
12. Дмитрієв А.І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2003.
13. Сергієнко Г.Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2004.
14. Тимошенко В.І. Розвиток юридичних, соціологічних та ідеократичних теорій держави в політико-правовій думці України і Росії кінця XIX – початку XX ст.: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005.
15. Горб Н.О. Наруга над могилою: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2005.
16. Малишко В.М. Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2005.
17. Місевич С.В. Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Чернівці, 2005.
18. Фисун Ю.Ю. Міжнародно-правове регулювання інституту релігійної безпеки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2005.
19. Бехруз Ш. Еволюція ісламського права: теоретико-компаративістське дослідження: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2006.
20. Лихова С.Я. Злочини проти громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина за Кримінальним кодексом України (теоретико-правове дослідження): дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2006.
21. Фучеджі В.Д. Релігійні організації як суб'єкти цивільного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2006.
22. Дудченко В.В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2007.
23. Бальжик І.А. Відносини держави і церкви: «симфонія влад»: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2007.
24. Кривенко Ю.В. Цивільно-правовий статус релігійних організацій в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2007.
25. Крумаленко М.В. Правове становище населення на українських землях у XIV – XVI ст.: детермінація релігійною політикою держави: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2007.
26. Панькевич В.М. Кримінальна відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007.
27. Лаврик Г.В. Правове регулювання свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних організацій у радянській Україні (1919–1929 рр.): дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008.
28. Вовк Д.О. Право і релігія: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2008.
29. Волощенко О.М. Право монастирської земельної власності на Лівобережній Україні (середина XVII – остання чверть XVIII ст.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008.
30. Міма І.В. Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин: дис. ... канд. юрид. наук: Київ, 2008.
31. Боровська Г.С. Правниче вчення у рефлексії Памфіла Юркевича: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2009.
32. Галюк С.Є. Порівняльно-правова характеристика джерел сучасного мусульманського права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2009.
33. Піддубна В.Ф. Релігійні організації як суб'єкти цивільних правовідносин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2009.
34. Сорокун В.М. Міжнародно-правовий захист права на свободу совісті та віросповідання: дис. ... канд. юрид. наук: Харків, 2009.
35. Швидченко І.Г. Свобода віросповідання як об'єкт кримінально-правової охорони: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009.
36. Шестопап С.С. Неотомістський напрям у французькій філософії права: концепція Жака Марітена: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2009.
37. Альонкін О.А. Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання та гарантії його реалізації в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2010.
38. Ковбан А.В. Конституційно-правова регламентація права людини на свободу світогляду та віросповідання в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2010.
39. Ятченко Є.О. Речові права релігійних організацій на майно культового призначення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2010.

40. Білоус І.М. Особливості розслідування злочинних посягань, вчинених на ґрунті проповідування деструктивних ідеологій чи виконання релігійних обрядів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2010.
41. Левчук М.В. Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010.
42. Пристінський І.О. Адміністративно-правовий статус релігійних організацій в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2010.
43. Мінка П.П. Адміністративно-правове регулювання свободи віросповідання в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Дніпропетровськ, 2010.
44. Штурмак Н.Л. Релігійні підходи до праворозуміння: порівняльний аналіз: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010.
45. Отрош М.І. Статус Святого Престолу у міжнародному праві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2010.
46. Бедь В.В. Право людини на свободу совісті: конституційно-правове регулювання: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2011.
47. Луцький І.М. Християнське вчення як світоглядне джерело української держави і права: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2011.
48. Макаренко О.В. Злочини і покарання у праві Української гетьманської держави 1648–1657 рр.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2011.
49. Совенко Б.В. Становлення і розвиток православного канонічного права в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2011.
50. Биков О.М. Конституційно-правове регулювання відносин у сфері реалізації права на свободу віросповідання в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2012.
51. Маркін В.І. Кримінально-правова охорона свободи віросповідання в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2012.
52. Машковська Л.В. Правовий статус некомерційних суб'єктів господарювання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Одеса, 2012.
53. Ревін К.І. Формування та діяльність духовних судів у Таврійській губернії (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2012.
54. Білаш О.В. Кримінальна відповідальність за незаконні дії щодо релігійних споруд або святинь: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2013.
55. Мацелюх І.А. Джерела церковного права державного походження в Україні (X – середина XVII ст.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2013.
56. Пастернак В.М. Християнські засади позитивного права: теоретичні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2013.
57. Цебенко С.Б. Права людини у сучасних доктринах православ'я у світлі міжнародних стандартів (загальнотеоретична характеристика): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2013.
58. Островський О.С. Кримінальна відповідальність за порушення права людини на свободу віросповідання за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2014.
59. Леоненко Т.Є. Злочинність на релігійному ґрунті: феномен, детермінація, запобігання: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2015.
60. Лук'янов Д.В. Релігійно-правові системи світу: порівняльно-правове дослідження: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2016.
61. Бабиніна К.С. Кримінальне право України у православному вимірі (стан, динаміка та перспективи): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2016.
62. Гартман М.Т. Генезис єврейської правової системи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2016.
63. Городній М.М. Загальнотеоретична характеристика процесу акультурації у релігійному типі правових систем: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Івано-Франківськ, 2016.
64. Мельничук О.П. Теоретико-правовий аналіз діяльності релігійних організацій у демократичній державі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016.
65. Радченко А.Ю. Правовий статус релігійних об'єднань як інституту громадянського суспільства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2016.